I J R S S I S, Special Issue (V) Oct. 2025: 211-216
A Double-Blind Peer Reviewed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2347 – 517X
Original Article

Reg. No.: MH-NGP/0000167
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE AND INFORMATION STUDIES

© VMS RESEARCH FOUNDATION www.ijrssis.in

ग्रामीण भागातील महिलांचे सक्षमीकरण आणि उद्योजकता

दीक्षा आर. बडोले
एस. चंद्रा महीला महाविद्यालय, आमगाव, जि. गोंदिया

Communicated : 06.09.2025 | Revision : 15.09.2025 Accepted : 25.09.2025 | Published: 15.10.2025

सारांश :

गेल्या दोन दशकांपासून महिला सक्षमीकरणावर सखोल चर्चा झाली आहे. याचा अर्थ महिलांना समान हक्क मिळावेत यासाठी महिलांचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीर सामर्थ्य वाढवणे आणि सुधारणे असा आहे. वाढत्या अर्थव्यवस्थेत महिलांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे. उत्पादक आणि पुनरुत्पादक जीवनात महिला आणि पुरुष दोघांचाही पूर्ण सहभाग आणि भागीदारी आवश्यक आहे. जगाच्या सर्व भागात, कामाच्या ओझ्यामुळे आणि त्यांच्या शक्ती आणि प्रभावाच्या अभावामुळे महिलांना त्यांच्या जीवनाला, आरोग्याला आणि कल्याणाला धोका निर्माण होत आहे. महिला सक्षमीकरणाची सध्याची परिस्थिती समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये खूपच असंतुलित आहे. महिलांच्या हक्कांना प्रोत्साहन देण्यासाठी, सक्षमीकरण साध्य करण्यासाठी, एकूणच उपजीविका आणि महिलांचा सामाजिक दर्जा वाढविण्यात साक्षरता महत्त्वाची भूमिका बजावते. महिला सक्षमीकरणासाठी कायदे बनवून आणि धोरणे अंमलात आणून विविध उपाययोजना केल्या गेल्या आहेत, परंतु तरीही अधिक मजबूत धोरणे आणि कायदे अंमलात आणून आणि जागरूकतेचे वातावरण निर्माण करून एक मोठी पोकळी भरून काढण्याची आवश्यकता आहे.

सध्याच्या काळात मोठ्या प्रमाणात महिलांचा लघुउद्योग, कुटीरउद्योग व मोठ्या उद्योगातही सहभाग दिसून येत आहे.

प्रमुख शब्द : महिला सशक्तीकरण, महिला उद्योजकता, शिक्षण, आरोग्य.

प्रस्तावना :

महिला सक्षमीकरण ही स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने विकासाची संधी उपलब्ध करून देणारी, स्त्री अधिकारांचा पुरस्कार करणारी आणि स्त्री पुरुष समानतेवर आधारित नवीन व्यवस्था निर्मितीचे उद्दिष्ट्ये ठेवणारी एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमध्ये स्त्रियांना शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, राजकीय, व औद्योगिक अशा सर्वच क्षेत्रात पुरुषाच्या बरोबरीने समान हक्क व अधिकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला जातो. महिला सक्षमीकरणामुळे महिलांना विविध क्षेत्रात कर्तुत्व सिद्ध करण्याची संधी मिळू लागल्यामुळे महिलांचे नेतृत्व उदयास येत आहे. सध्या ग्रामीण महिलाच्या सक्षमीकरणासाठी शासनाने विविध कायदे, नियम, अधिनियम, धोरणे, कार्यक्रम आखून ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण केले जात आहे. ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण व उद्योजकता वाढविणे आवश्यक आहे, हे ओळखून ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी विविध योजनाद्वारे शासन आर्थिक पाठबळ पुरवून महिलांमधील कौशल्यांचा उपयोग उद्योजकनेसाठी करून त्यातून महिला सक्षमीकरण केले जाते.

महिलांचे सक्षमीकरण म्हणजे काय?

महिलांचे सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांना शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक स्वातंत्र्य आणि समान संधी देऊन समाजात त्यांना समान दर्जा मिळवून देणे होय. याचा अर्थ महिलांना स्वतःचे निर्णय घेण्याचा, सामाजिक आणि राजकीय जीवनात सहभागी होण्याचा आणि समाजाच्या विकासासाठी योगदान देण्याचा अधिकार देणे.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना त्यांच्या स्वत:च्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्यास, त्यांचे स्वत:चे निर्णय घेण्यास आणि त्यांचे वयक्तिक आणि सामाजिक अधिकार प्राप्त करण्यास सक्षम करण्याची प्रक्रिया. यामध्ये महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या सक्षम बनवणे हे सुनिच्छित करण्यासाठी त्यांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पुरुषाप्रमाणे समान संधी मिळतील याची खात्री करणे समाविष्ट आहे. स्त्री पुरुष समानता प्राप्त करण्यासाठी महिला सक्षमीकरण महत्वपूर्ण आहे आणि कोणत्याही समाजाच्या शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहे. यामध्ये महिलांना सन्मान, स्वातंत्र आणि सुरक्षिततेने जगता यावे यासाठी शिक्षण, आर्थिक संधी, आरोग्यसेवा आणि कायदेशीर हक्क यासह विविध धोरणांचा समावेश आहे. महिलांचे सक्षमीकरण केल्याने अधिक न्याय विकासाचे परिणाम होतात आणि कुटुंब आणि समुदायाच्या कल्याणाला चालना मिळते.

कृषी क्षेत्र आणि ग्रामीण महिला सक्षमीकरण

कृषी क्षेत्रातील प्रगतीमध्ये ग्रामीण महिलांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. कृषी क्षेत्र आणि ग्रामीण महिला सक्षमीकरण एकमेकांशी जोडलेले आहेत, कारण भारतातील बहुतांश ग्रामीण महिला शेतीकामात गुंतलेल्या आहेत, परंतु त्यांना जमीन, कर्जे आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रवेश मिळणे कठीण आहे. महिलाच्या सक्षमीकरणासाठीकृषी क्षेत्रात त्यांना तंत्रज्ञान, आर्थिक पाठबळ आणि प्रशिक्षण देऊन त्यांचे योगदान वाढवणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे गरिबी कमी होईल आणि अन्न सुरक्षा मजबूत होईल. त्याचप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा साधारण ७०टक्के भाग हा कृषी व कृषीशी संबधित उद्योगाशी निगडीत आहे, एकूण महिलांमध्ये खेड्यात राहणाऱ्या महिलांची संख्या जवळपास ७२ टक्के आहे. अर्थातच ग्रामीण स्त्रियांची संख्या सर्वाधिक आहे. एका अभ्यासानुसार महिलांचे सर्वाधिक कामे हे अदृश्य स्वरुपात असते. याउलट पुरुषांनी केलेल्या कामाचा केवळ २४ टक्के भागच अदृश्य स्वरुपात असतो असे स्पष्ट झाले आहे जर अशा महिलांच्या अदृश्य स्वरूपाच्या कामाचे मुली काढल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नात नक्कीच भर पडेल तसेच विकासाच्या संदर्भात कोणत्याही समाजात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान संधी उपलब्ध नाहीत. स्त्रिया ग्रामीण भागातील असो किंवा अन्य समुदायातील, त्यांना अर्थाजनाच्या व विकासाच्या संधी भारतीय पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रीचे क्षेत्र केवळ 'चूल आणि मुल' एवढेच मर्यादित ठेवले. मात्र या मर्यादेला भेदण्याचे महान कार्य भारतीय राज्यघटनेच्या रूपाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले यातून स्त्रियांचे पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान घटनात्मक रित्या मान्य झाले आणि म्हणून त्यांचे हे कार्य केवळ ग्रामीण समुदायातील महिलांसाठीच नव्हे तर सर्व भारतीय नागरिकांच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण ठरते.

ग्रामीण महिलांची स्थिती

ग्रामीण महिलांची स्थिती अनेक समस्यांनी ग्रासलेली आहे. यामध्ये शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक आणि आर्थिक असुरक्षिततेचा समावेश आहे. त्यांना आजही अनेकदा दुय्यम स्थान दिले जाते, तसेच शासनाच्या योजना आणि सवलतींची माहिती नसते. शहरी महिलांच्या तुलनेत ग्रामीण महिला शिक्षणाच्या बाबतीत कमी आहेत, ज्यामुळे त्यांना सरकारी योजना आणि हक्कांविषयी माहिती नसते. स्वच्छतेचा अभाव, दूषित पाणी आणि निकृष्ट आहार यामुळे त्यांना अनेक आजारांना बळी पडावे लागते. प्रसूती दरम्यानची माता मृत्यू दर कमी करण्यासाठी आरोग्य सुविधांची उपलब्धता महत्त्वाची आहे. समाजात आजही अनेक ठिकाणी स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जाते. अनेकदा तिच्या इच्छा आणि गरजांकडे दुर्लक्ष केले जाते, ज्यामुळे मानसिक ताण वाढतो. अनेक महिला आर्थिक स्वातंत्र्यापासून वंचित आहेत. त्या केवळ घरकाम आणि शेतीतील कष्टाच्या कामांसाठी मर्यादित आहेत. आर्थिक सक्षमतेसाठी शिक्षण आणि रोजगाराची उपलब्धता महत्त्वाची आहे. अनेकदा

ग्रामीण महिलांना रोजगाराच्या संधी कमी मिळतात, कारण कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक दृष्टिकोन यामुळे त्या बाजारातील कामात भाग घेण्यास इच्छुक नसतात.

उपाययोजना

- ग्रामीण भागातील महिलांसाठी शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.
- सरकारी योजना आणि सवलतींची माहिती घरोघरी पोहोचवण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
- आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी त्यांना रोजगार आणि कौशल्य विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे आहे.
- सामाजिक दृष्टिकोन बदलून महिलांना समान दर्जा आणि आदर देणे आवश्यक आहे

ग्रामीण महिलांच्या स्थितीतील मुख्य समस्या

अस्वच्छ पाणी, निकृष्ट आहार आणि संसर्गजन्य रोगांमुळे त्यांचे आरोग्य बिघडते. तसेच रक्तस्राव आणि प्रसूतीदरम्यान अनेक समस्या येतात, ज्यामुळे माता मृत्यू दर वाढतो. शहरी भागांच्या तुलनेत ग्रामीण महिलांना शिक्षणाच्या संधी कमी मिळतात. शासनाच्या योजना आणि सवलतींबद्दल त्या अनभिज्ञ असतात, ज्यामुळे त्यांना त्याचा लाभ घेता येत नाही. आजही समाजात स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले जाते. सामाजिक रुढी, परंपरा आणि रूढीवादी दृष्टिकोन महिलांच्या प्रगतीत अडथळे आणतात. अनेक ग्रामीण महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्याचा अभाव जाणवतो. त्यांच्या कामाला समाजात कमी लेखले जाते किंवा त्यांना कमी मजुरी दिली जाते.

स्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजना

महिलांना शिक्षण आणि कौशल्ये मिळण्याची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे, ज्यामुळे त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतील. ग्रामीण भागातील महिलांना योग्य आरोग्य सुविधा पुरवणे आणि शासनाच्या आरोग्य योजनांची माहिती घरोघरी पोहोचवणे आवश्यक आहे. महिलांना त्यांच्या हक्कांबाबत आणि सामाजिक जबाबदाऱ्यांबद्दल जागरूक करणे महत्त्वाचे आहे. समाजातील पुरुष आणि स्त्री दोघांनाही समान दर्जा दिल्यास ग्रामीण महिलांची स्थिती सुधारेल.

सक्षमीकरणासाठी आवश्यक उपाय

महिला शेतकऱ्यांना कृषी तंत्रज्ञान, सुधारित पद्धती आणि आधुनिक उपकरणांची माहिती आणि प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यांना कर्जे, अनुदान आणि अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देऊन आर्थिक सक्षमीकरण करणे गरजेचे आहे. महिलांना ज्या जमिनीवर त्या काम करतात, त्यावर हक्क आणि मालकी मिळवून देणे महत्त्वाचे आहे, कारण सध्या त्यांना अनेकदा जमिनीचा अधिकार मिळत नाही. महिलांना स्वयंरोजगार आणि कृषी उद्योजकतेसाठी प्रोत्साहन दिल्यास त्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण होईल. कृषी धोरणांमध्ये महिलांच्या गरजा विचारात घेऊन बदल करणे आणि कृषी क्षेत्रात त्यांची भूमिका अधिक मजबूत करणे आवश्यक आहे.

उद्योजकतेतून सक्षमीकरण

उद्योजकतेतून सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि वैयक्तिक स्तरावर सक्षम करणे होय. यामध्ये महिलांना नवीन व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आवश्यक असलेली साधने, कौशल्ये आणि आत्मविश्वास देऊन त्यांना स्वावलंबी बनवणे समाविष्ट आहे. यामुळे महिला, तरुण आणि समाजातील वंचित घटकांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची आणि समाजाच्या विकासात योगदान देण्याची संधी मिळते. आर्थिक स्वातंत्र्य उद्योजकता महिलांना उत्पन्न मिळवण्याचे आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनण्याचे मार्ग उघडून देते. आत्मविश्वास आणि स्वायत्तता हा स्वतःचा व्यवसाय चालवताना व्यक्तीला निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य

मिळते, ज्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. आणि कौशल्य विकास उद्योजकतेसाठी आवश्यक असलेले कौशल्य, जसे की नेतृत्व, व्यवस्थापन आणि समस्या सोडवणे, विकसित होतात. त्याचप्रमाणे सामाजिक बदल सुद्धा महिला आणि इतर दुर्बळ घटकांचा उद्योगांमध्ये सहभाग वाढल्यामुळे समाजात समानता आणि प्रगतीला चालना मिळते. उद्योजक नवीन कल्पना आणि उत्पादनांच्या मदतीने रोजगाराच्या संधी निर्माण करतात.

उद्योजकता ही ग्रामीण महिलांना आत्मनिर्भर बनविण्याचा प्रभावी मार्ग आहे. लघु उद्योग, स्वयंसहायता गट आणि कौशल्य विकास प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून महिला स्वतःचा व्यवसाय सुरू करू शकतात.

ग्रामीण महिला उद्योजकतेची उदाहरणे

- **दुग्धव्यवसाय:** महिला दूध संकलन, प्रक्रिया आणि विक्रीत सहभागी होतात.
- **हस्तकला आणि कापड उद्योग:** विणकाम, भरतकाम, पापड, लोणचे, अगरबत्ती इ. निर्मिती.
- **कृषीपूरक उद्योग:** शेतीसह शेळ्या-पक्षीपालन, मधमाशी पालन, मशरूम उत्पादन.
- **ई-कॉमर्स सहभाग:** आता अनेक ग्रामीण महिला आपली उत्पादने ऑनलाइन विकू लागल्या आहेत.

सरकारी योजना व सहाय्य

महिला आर्थिक विकास महामंडळ (MAVIM)

ही महाराष्ट्र शासनाची एक संस्था आहे, जी महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी स्थापन करण्यात आली आहे. आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षानिमित्त २४ फेब्रुवारी १९७५ रोजी तिची स्थापना झाली आणि २० जानेवारी २००३ रोजी तिला बचत गटांमार्फत महिलांच्या सबलीकरणासाठी योजना राबविणारी एक 'नोडल' संस्था म्हणून घोषित करण्यात आले. महिला सक्षमीणासाठी ग्रामीण आणि शहरी भागातील उपेक्षित महिलांना बचत गटांच्या माध्यमातून आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम करणे हे या महामंडळाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. महिलांना आर्थिक संधी उपलब्ध करून देणे आणि त्यांच्या उद्योजकीय विकासाला चालना देणे हे माविमचे कार्य आहे. माविम ही स्वयं-मदत गट, वित्तीय संस्था आणि सरकारी संस्था यांच्यात एक दुवा म्हणून काम करते.

राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (NRLM)

राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (DAY-NRLM) म्हणून ओळखले जाते. या योजनेचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील गरीब कुटुंबांना स्वयं-सहाय्यता गटांमध्ये संघटित करून त्यांना आर्थिक आणि उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध करून देणे आहे, जेणेकरून त्यांचे उत्पन्न आणि जीवनमान सुधारता येईल. ग्रामीण गरिबांना, विशेषतः महिलांना, सशक्त करण्यासाठी त्यांच्या संस्था निर्माण करणे आणि त्यांना आर्थिक सेवा तसेच उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध करून देणे. ही एक केंद्र पुरस्कृत योजना आहे, जी भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाद्वारे राबवली जाते आणि राज्यांसोबत संयुक्तपणे निधी पुरवला जातो.

प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY)

प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY) ही भारत सरकारची एक योजना आहे जी लघु आणि सूक्ष्म उद्योगांना, म्हणजेच बिगर-कॉर्पोरेट, बिगर-शेती करणाऱ्या उद्योगांना कर्ज देण्यासाठी सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेचा उद्देश स्वयंरोजगार वाढवणे आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत, ₹10 लाखांपर्यंत कर्ज दिले जाते.

स्टँड-अप इंडिया योजना

स्टँड-अप इंडिया योजना ही ५ एप्रिल २०१६ रोजी सुरू करण्यात आलेली एक सरकारी योजना आहे. या योजनेचा उद्देश अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि महिलांना उत्पादन, सेवा किंवा व्यापार क्षेत्रात ग्रीनफील्ड (नवीन) प्रकल्प सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे आहे. या योजनेअंतर्गत, या गटांतील उद्योजकांना ₹10 लाख ते ₹1 कोटी पर्यंतचे बँक कर्ज उपलब्ध करून दि अनुसूचित जाती, जमाती आणि महिलांमध्ये उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे. महिलांना नवीन व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आर्थिक पाठिंबा देतो आणि आर्थिक विकासाला चालना देऊन रोजगाराच्या संधी निर्माण करतो.

महिलांच्या सक्षमीकरणाचे परिणाम

महिला सक्षमीकरणाचे अनेक सकारात्मक परिणाम आहेत, ज्यात आर्थिक स्वातंत्र्य, सामाजिक समानता, राजकीय सहभाग आणि आरोग्य सुधारणे यांचा समावेश होतो. यामुळे बेरोजगारी कमी होते, महिलांना निर्णय प्रक्रियेत स्थान मिळते आणि एकूणच समाजाचा विकास होतो. महिलांच्या सक्षमीकरणामुळे समाजात लैंगिक समानता वाढते आणि एक संतुलित आणि प्रगतीशील समाज निर्माण होतो. आर्थिक स्वावलंबन वाढते. महिला सक्षमीकरणामुळे आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमता वाढते तसेच कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होते आणि समाजात समानतेची भावना दृढ होते.

आर्थिक परिणाम

महिला सक्षमीकरणामुळे आर्थिक स्वातंत्र्य लाभते आणि महिलांना मालमत्ता आणि उत्पन्नावर नियंत्रण मिळवता येते, ज्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारते. रोजगार मिळाल्यामुळे बेरोजगारी कमी होते आणि महिलांना समान नोकरीच्या संधी मिळतात. उद्योजकतामुळे बचत गट आणि स्वतःचे व्यवसाय सुरू केल्यामुळे महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतात, उदा. 'श्री महिला गृह उद्योग लिज्जत पापड'चा प्रकल्प.

सामाजिक परिणाम

महिला सक्षमीकरणामुळे लैंगिक समानता वाढते आणि स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवण्याची ताकद मिळते. आरोग्यसेवा, विशेषतः प्रसूती आणि पुनरुत्पादक आरोग्यामध्ये सुधारणा होते. महिला सशक्त निर्णय घेऊ शकतात त्यामुळे महिलांना घर, कामाची जागा आणि समाजात अधिक निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळते.

राजकीय परिणाम

महिला सक्षमीकरणामुळे राजकीय क्षेत्रात सहभाग होण्याची संधी मिळते. महिलांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन मिळते. राजकारण आणि प्रशासनात महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढते. महिलांच्या हिताच्या धोरणांना पाठिंबा मिळतो आणि ती तयार करण्यात महिलांचा आवाज समाविष्ट होतो.

इतर परिणाम

सक्षमीकरणामुळे कुटुंबाचे आणि पर्यायाने समाजाचे जीवनमान सुधारते. एक प्रकारे कौटुंबिक विकास होतो. महिला सक्षमीकरणामुळे समाजात लैंगिक संतुलन राखण्यास मदत होते.

निष्कर्ष :

ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण आणि उद्योजकता ही समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची गुरुकिल्ली आहे. शिक्षण, प्रशिक्षण, आणि सरकारी योजनांच्या माध्यमातून जर ग्रामीण महिलांना संधी दिली, तर त्या केवळ स्वतःचेच नव्हे तर संपूर्ण समाजाचे भविष्य उज्ज्वल करू शकतात. ग्रामीण महिलांना शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक समानता, आणि आर्थिक स्वातंत्र्याच्या बाबतीत शहरी महिलांपेक्षा अनेक

समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्यांना आरोग्य सेवा, शासनाच्या योजनांविषयी माहिती मिळवण्यात अडचणी येतात. निकृष्ट आहार, स्वच्छतेचा अभाव, आणि कष्टाची कामे यामुळे त्यांचे आरोग्य बिघडते. यावर मात करण्यासाठी त्यांना शिक्षण आणि सक्षमीकरणाची गरज आहे, जेणेकरून त्या सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होतील.

संदर्भ सूची :

शर्मा जी.एल, सामाजिक मुद्दे, रावत पब्लीकेषन्स, जयपूर २०१५.

मासिका योजना २०११.

मासिका योजना ऑक्टोंबर २०१८.

पटेल कल्पना, भारतीय संस्कृती एव महिला सशक्तीकर, पराड पब्लीकेषन्स.

मासिक कुरुक्षेत्र जुलै २०१९

शालिनी थोरात,"ग्रामीण महिलांचे आरोग्य व घरगुती क्रिया" फेब्रूवारी २०२०.